

***Droit naturel: relancer l'histoire?*, sous la direction de Louis-Léon Christians, François Coppens, Xavier Dijon, Paul Favraux, Gaëlle Fiasse, Jean-Michel Longneaux et Muriel Ruol., avec une préface de Catherine Labrusse et une postface de Jean-Marc Ferry, Collection: „Droit et Religion” 2, Bruylant, Bruxelles 2008, 735 stron.**

Jest to druga z cyklu „Prawo i Religia” praca zbiorowa ponad dwudziestu autorów, wydana w Belgii, w języku francuskim. Na czele komitetu redakcyjnego stoi profesor prawa wyznaniowego Uniwersytetu Katolickiego w Louvain – Louis-Léon Christians. Podkreśla on interdyscyplinarny charakter kolekcji będącej owocem badań nad prawem pozostającym w związku z takimi dyscyplinami, jak: socjoantropologia, filozofia, psychologia, nauki polityczne, czy teologia (str. 5). Głównym problemem badań niniejszej publikacji jest tytułowe prawo naturalne. Autorzy pytają o to, czym właściwie jest to prawo, co wniosło do historii i jak było wykorzystywane oraz co może nam jeszcze przynieść (str. 13). Choć w przeszłości różni myśliciele szukali odpowiedzi na powyższe pytania, to według nich należy stawiać je również obecnie. Szczególnie zagadnienie prawa naturalnego w aspekcie istoty ludzkiej żyjącej w świecie współczesnym, a zwłaszcza ustroju demokratycznym (str. 13).

W powyższym kontekście autorzy szukają zasad postępowania, w szczególności prawodawstwa, dla którego sprawiedliwość to nie tylko to, co zostało wyrażone w kodeksie. Mają się wspólnie dowiedzieć, jak słuszność wyraża się w tych zasadach, które nie są samowolne i narzuca się je całemu prawodawstwu. Gdzie szukać ich uprawomocnienia, zwłaszcza gdy historia odmówiła tego zgodzie powszechnej, tradycji, geniuszowi ludzkiemu, decyzji, determinizmowi społecznemu, naukom (humanistycznym i ścisłym), wartościom, idealnej wspólnotcie, rozumowi, religii..., ale dlaczego nie naturze? (str. 14).

Aby odnaleźć odpowiedź na to ostatnie i najważniejsze według nich pytanie, we *Wprowadzeniu* stawiają siedem kolejnych szczegółowych pytań, na podstawie których tworzą swój naukowy projekt (str. 15–18). Po pierwsze, pytają o naturę, do której odnosi się prawo. Historia myśli prawnonaturalnej jest przecież równie złożona i skomplikowana jak sama natura. W rozważaniach na jej temat nawet najznakomitsi myśliciele bardzo się od siebie różnią. Jednak w celu poznania ich poglądów na temat prawa naturalnego trzeba najpierw zrozumieć pojęcie natury. Po drugie, autorzy pytają o to, kto wyraża prawo naturalne, jakie są zalety tej kompetencji i jej warunki? Po trzecie, jaki zachodzi stosunek w przypadku wyrażania prawa naturalnego, czy ma ono jakieś zewnętrzne (transcendentne) – boskie pochodzenie? Po czwarte, czy prawo naturalne jest uniwersalne? Po piąte, czy jest trwałe (a zatem czy jest zmienne, czy może niezienne)? Po szóste, jaka

jest treść prawa naturalnego? I wreszcie po siódme, jaką rolę odgrywa prawo naturalne w stosunku do społeczeństwa, które się do niego odwołuje?

Powyższe pytania szczegółowe mają zagwarantować jedność niniejszego projektu, którego struktura wewnętrzna została podzielona na trzy części: pierwsza zatytułowana *Grand angle* (str. 23–97) poświęcona jest 25 wiekom historii myśli filozoficznej i prawnej na temat prawa naturalnego. Stanowi ona swoisty zarys dziejów odwoływania się do prawa naturalnego od starożytności po wiek XX; zaprezentował ją Xavier Dijon. Część druga, nosząca łaciński tytuł: *Focus* (ogień, ognisko), jest zbiorem 15 tekstów różnych specjalistów, którzy prezentują poglądy na temat prawa natury jakiegoś konkretnego myśliciela. Poszczególne teksty, choć nienumerowane, to jednak ułożone są chronologicznie. Zbiór rozpoczyna rozdział, w którym Bradley Lewis z Katolickiego Uniwersytetu Amerykańskiego dokonuje analizy głównie *Praw Platona*, ale także jego dialogów poruszających problematykę polityczno-prawną, jak np. *Państwo*, *Gorgiasz*, *Minos* (str. 101–132). Następny rozdział – Gaëlle'a Fiasse z Uniwersytetu McGill w Montrealu – poświęcony jest prawu naturalnemu, celowości, naturze oraz niewolnictwu u Arystotelesa (str. 133–155). Z kolei Xavier Marquez i Walter Nicgorski z Uniwersytetu Notre Dame w Indianie omawiają prawo natury i naturę prawa w myśli politycznej Cycerona (str. 157–191). Następnie Philippe Curbelié z Instytutu Katolickiego w Tuluzie omawia prawo naturalne według Świętego Augustyna (str. 193–214). Dalej Thérèse-Anne Druart z Katolickiego Uniwersytetu Amerykańskiego charakteryzuje poglądy etyki uniwersalnej Al-Fârâbięgo, zwanego także Abunaserem, żyjącego na przełomie IX i X wieku (str. 215–232). W kolejnym rozdziale Joseph E. David ze School of Law Uniwersytetu Nowojorskiego omawia poglądy na naturę i prawo innego arabskiego uczonego – Mojżesza Majmonidesa, żyjącego w latach 1135–1204 (str. 233–255). Autorem fragmentu poświęconego prawu naturalnemu w myśli Świętego Tomasza z Akwinu jest trzeci już przedstawiciel Katolickiego Uniwersytetu Amerykańskiego – David J. Klassen (str. 257–291). Catherine Larrère z paryskiej Sorbony omawia poglądy Hugona Grocjusza na prawo naturalne i towarzyskość (str. 293–329). Autorka w interesujący sposób nawiązuje przy tym do stoickiego *oikeiosis* (οἰκειωσις) jako naturalnego popędu zachowania siebie oraz teorii racjonalizacji prawa Monteskiusza. Arash Abizadeh z Uniwersytetu McGill w Montrealu w swojej części pracy porusza problematykę prawa natury u Tomasza Hobbesa (str. 331–378). Ian Harris z Uniwersytetu w Leicester omawia poglądy prawnonaturalne Johna Locke'a, porównując je w dużym stopniu z poglądami Hobbesa (str. 379–429). Następnie Thomas Berns z Centrum Filozofii Prawa Wolnego Uniwersytetu w Brukseli porusza zagadnienie gwarancji absolutnej prawa naturalnego u Spinozy jako prawa do swobodnego myślenia (str. 431–452). Ghislain Waterlot z Uniwersytetu w Genewie dotyka problematyki interpretacyjnej myśli politycznej Jana Jakuba Rousseau w związku z jego poglądami na temat prawa natury. Zastanawia się, czy Rousseau odnawia, czy też odchodzi od koncepcji prawa naturalnego (str. 453–475). Ostatnie trzy fragmenty tej części pracy wiążą się z przedstawicielami idealizmu niemieckie-

go i ich poglądami dotyczącymi prawa natury. Najpierw Henri D'Aviau de Ternay z jezuickiego Centre Sèvres w Paryżu charakteryzuje stanowisko Kanta (str. 477–507). Drugim omawianym przedstawicielem idealizmu niemieckiego jest Johann Gottlieb Fichte. W rozdziale mu poświęconym Jean-Christophe Merle z uniwersytetów w Tours i Saarbrücken omawia podstawę prawa natury u Fichtego (str. 509–539). Część drugą zamykają rozważania Filipa Souala z Uniwersytetu w Poitiers, a dotyczące kwestii prawa natury i prawa rozumowego według Hegla (str. 541–569).

Jak widać, autorzy kończą swoje rozważania tej części pracy na ostatnim przedstawicielu filozofii nowożytnej. Omawiają raczej poglądy klasycznych i najbardziej znanych myślicieli zajmujących się problematyką prawa naturalnego. Każdy z nich zamyka swój fragment wskazówkami bibliograficznymi. Autorzy odwołują się do tekstów źródłowych opisywanych filozofów oraz opracowań, głównie w języku angielskim, francuskim, niemieckim i włoskim. Trudno doszukać się akcentów polskich związanych z tytułowym prawem naturalnym. W indeksie autorów jest zaledwie kilka nazwisk brzmiących po polsku, wskazujących jedynie na ich polskie pochodzenie, np. Jean Starobinski¹, Jacob Rogozinski², Robert Sokolowski³ i współautor jednego ze wskazanych wyżej tekstów Walter Nicgorski. Nie ma mowy o najbardziej znanym polskim filozofie prawa Leonie Petrażyckim, mimo iż wspomina się trzykrotnie nazwisko niemieckiego neokantysty z tego samego okresu, a związane z teorią prawa natury o zmiennej treści, czyli Rudolfa Stammlera. Tłumaczy to w pewien sposób fakt nieomawiania przez autorów myśli XX-wiecznej, a więc także Gustawa Radbrucha. Szkoda, że przy tekście o Janie Jakubie Rousseau nie ma odwołań do prac uczonego związanego także z Polską, tj. Bronisława Baczki, zajmującego się właśnie w Szwajcarii myślą tego genewskiego myśliciela⁴.

Trzecia część projektu zatytułowana *Contre-Jours* składa się z czterech rozdziałów, których autorzy poruszają także zagadnienia współczesnej filozofii prawa. W pierwszym z nich François Coppens z Wyższej Szkoły Henan w belgijskim Namur zastanawia się nad tym, czy powinniśmy patrzeć na prawo naturalne ze sceptycyzmem? W swoich rozważaniach na ten temat odwołuje się do poglądów wspomniania-

¹ Jean Starobinski jest szwajcarskim filozofem, profesorem Uniwersytetu w Genewie, a także członkiem Académie des Sciences Morales et Politiques oraz Institut de France.

² Jacob Rogozinski jest profesorem filozofii Uniwersytetu Marca Blocha w Strasburgu.

³ Robert Sokolowski jest filozofem związanym głównie z Katolickim Uniwersytetem Amerykańskim (The Catholic University of America), swoje prace pisze przede wszystkim w języku angielskim i francuskim.

⁴ Bronisław Baczko od 1974 r. związany jest z Uniwersytetem Genewskim, którego jest również profesorem honorowym. Zob. jego francuskojęzyczne prace dotyczące Jana Jakuba Rousseau: *Rousseau, solitude et communauté*, traduit du polonais par Claire Brendhel-Lamhout, Paris 1974; *Rousseau et l'aliénation Sociale*, en: *Annales de la Société J. J. Rousseau*, vol. XXXV (1959–1962), s. 223–237; *Rousseau et la pédagogie révolutionnaire*, en: M. Hobson; T. T. A. Leigh; R. Wokler, *Rousseau & the eighteenth century: essays in memory of R.A. Leigh*. Oxford: The Voltaire Foundation, 1992.

nych już w części drugiej projektu arabskich uczonych – Al-Fârâbiego i Majmonide-sa oraz średniowiecznego myśliciela włoskiego Marsyliusza z Padwy (str. 573–600). W rozdziale drugim noszącym tytuł *Teologiczny skręt prawa naturalnego* ponownie do głosu dochodzi Xavier Dijon. Jego teksty, w tym z części pierwszej, stanowią najobszerniejsze fragmenty całego projektu. Jednak w tym miejscu autor podejmuje problematykę prawa naturalnego w ujęciu teologicznym i to nie tylko chrześcijańskim (katolickim czy protestanckim), ale także z perspektywy teologicznej wierzeń politeistycznych oraz judaizmu i islamu. Szczególnie interesujące wydają się jego rozważania dotyczące stanu natury, umowy społecznej oraz demokracji, zwłaszcza jej świeckiego i absolutnego obecnie charakteru (str. 637–659). W rozdziale trzecim Paul Favraux z Facultés Universitaires N.-D. de la Paix w Namur zajmuje się prawem naturalnym, przede wszystkim jako ideą. Zastanawia się przy tym nad odchodzeniem od idei prawa naturalnego, jak również nad jej kontynuacją. W ostatnim, czwartym rozdziale tej części, Jean-Michel Longneaux również z Facultés Universitaires N.-D. de la Paix w Namur ujmuje z kolei prawo naturalne w doświadczeniu fenomenologicznym (str. 683–698). Wyjaśniając znaczenie metody fenomenologicznej dochodzi do wniosku, że szeroko rozumiana nauka nie jest w stanie poznać w sposób obiektywny natury ludzkiej. W związku z tym proponuje patrzeć na prawo naturalne jako przejaw życia, w którym każdy człowiek nosi w sobie takiego człowieka, jakim być powinien. W ten sposób ontologia fenomenologiczna jest zarazem według niego etyką. Całość zamyka posłowie Jeana-Marca Ferry, który zastanawia się nad prawem naturalnym jako historią w poszukiwaniu czystej normatywności (str. 699–708).

Jak zauważyła w *Przedmowie* emerytowana już profesor paryskiej Sorbony Catherine Labrusse-Riou, niniejsza praca adresowana jest przede wszystkim do tych prawników, którzy wykładają na uniwersytetach, pracują w sądach, są adwokatami, pracownikami administracji i przedsiębiorstw, a w szczególności politykami zajmującymi się tworzeniem prawa. Z pewnością dla prawników praktyków i dogmatyków prawo naturalne, podobnie jak ta księga, stanowi owoc refleksji filozoficznej. Potwierdza to również fakt, iż o wiele bardziej jest ona wyrazem głosu filozofów niż prawników, którym wydaje się, że filozofia nie jest potrzebna w ich zawodzie. Choć większość współczesnych specjalistów prawa zadowala się prawem pozytywnym, które jest coraz bardziej złożone, wyspecjalizowane, zmienne, to jednak ryzykuje – jej zdaniem – wykluczeniem z dogłębnego zrozumienia swojej dyscypliny (str. 7). Autorka ubolewa nad tym, że we Francji filozofią i teorią prawa zainteresowanych jest coraz mniej studentów. Wydaje się, że z bardzo podobną sytuacją mamy do czynienia również w Polsce. Jednakże według niej wydziały prawa poza Francją kontynuują nauczanie studentów w duchu kultury prawnej swojej długiej historii, która pomaga im zrozumieć jak i dlaczego zadaniem prawa jest rozwiązywanie problemów praktycznych (str. 7–8). Niniejsze dzieło ma zatem przyczynić się do wzbogacenia i utrzymania praktyki prawnej, która nie może zrezygnować ani z realizmu prawa

pozytywnego, ani też z krytyki wywodzącej się z filozofii prawa naturalnego (str. 11). Być może powinniśmy poszukać nowego określenia dla prawa naturalnego pozostającego „w kręgu mitów”⁵, w stosunku do których rozum ma zdolność rozróżniania i oddzielania mitów destrukcyjnych. W powyższym kontekście jej konkluzję można sprowadzić do tego, iż sprawiedliwość jest nieosiągalna, ale przynajmniej można określić i nazwać zło – znoszone i zadawane przez ludzi, na które remedium zawsze stanowiło prawo (str. 11).

Karol Kuźmicz

⁵ Zob. J. Jabłoński-Bonca, *Prawo w kręgu mitów*, Gdańsk 1995.